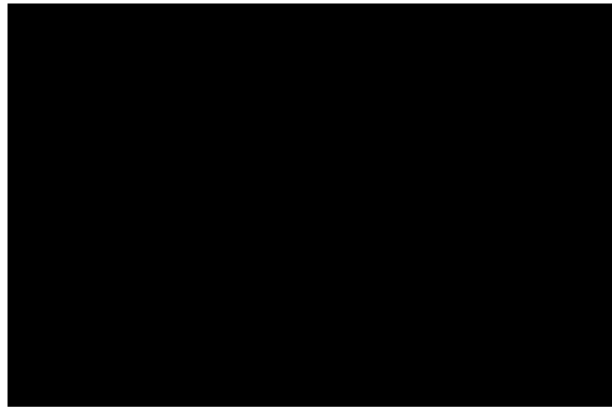

Ana Martinjak
TEORIJA
HANNAH
ARENDT O
TOTALITARIZMU

::POVZETEK

Iz *IZVOROV TOTALITARIZMA* JE avtorica izluščila glavne teze, jih analizirala ter primerjala z obravnavo totalitarizma pri političnih teoretikih, ki izhajajo iz različnih miselnih tradicij. Razjasnila je pojem totalitarizem, kot ga razume Hannah Arendt, ki njegove izvore išče v elementih, kot so antisemitizem, imperializem in rasizem. Poudarjeno je, da Arendtova totalitarizem pojmuje kot popolnoma nov politični sistem, v katerem sta osnovni izkustvi ljudi osamljenost in nemoč in za katerega je bistveno, da si prizadeva spremeniti človeško naravo ter degradirati človeka kot osebo. Ker med drugim teorija Hannah Arendt opozarja na nevarnost izbrisa človeške spontanosti, ohranja svojo aktualnost v svetu, kjer se globalne sile še vedno trudijo vzpostaviti svet po svojem okusu.

Ključne besede: totalitarizem, Hannah Arendt, imperializem, antisemitizem, nacizem, stalinizem.

ABSTRACT*HANNAH ARENDT'S THEORY OF TOTALITARIANISM*

From The Origins of Totalitarianism the author highlighted the main arguments, analyzed them and compared them to the understanding of totalitarianism of various political theoreticians. She clarified the Hannah Arendt's understanding of concept of totalitarianism that sought its origins in elements such as anti-Semitism, imperialism and racism. It is pointed out that Arendt regarded totalitarianism as an entirely new political system in which the basic experience is human loneliness and powerlessness, and for which is essential that it strives to change human nature and degrade human as a person. Hannah Arendt's theory maintains its modernity because it reminds of the danger of destruction of a human's spontaneity in a world where global forces are still attempting to establish the world as they want.

Keywords: totalitarianism, Hannah Arendt, imperialism, anti-Semitism, Nazism, Stalinism.

“Prispevek ni bil oddan v objavo drugje v identični ali podobni obliki, niti ne bo v prvih treh mesecih po oddaji na uredništvo časopisa *Anthropos*.”

Totalitarizem, pojem, ki je se je začel uporabljati v dvajsetih letih prejšnjega stoletja¹, je aktualen vse od tedaj pa do današnjih časov. V več kot osemdesetih letih so zgodovinarji, filozofi, politologi, sociologi in ostali humanisti pojem totalitarizem interpretirali na nešteto različnih načinov, odvisno od časa, kateremu so pripadali, in od politične usmerjenosti. Velik, morda celo največji pečat je temu pojmu vtisnila prav Hannah Arendt s svojim delom *Izvori totalitarizma* (v nadaljnjem besedilu naslov krajšam z *Izvori*), na katero so se ostali teoretiki totalitarizma opirali, ga kritizirali ali pa ga v celoti zavrnilo. Čeprav so strukturno *Izvori* sestavljeni iz treh delov: Antisemitizem, Imperializem in Totalitarizem, se vsebinsko delijo le na dva dela; prvi del, ki se dejansko nanaša na izvore totalitarizma, tvorita Antisemitizem in Imperializem, in drugi del, ki opisuje totalitarizem, njegovo strukturo in značilnosti.² Ta dva dela sta urejena po logičnem in kronološkem zaporedju.

V prvem delu je obravnava antisemitizma postavljena na začetek, razmišljanje o imperializmu pa tik pred drugi del, ker je razvoj antisemitizma po Arendtovi zgolj omogočil razvoj kasnejših grozot, medtem ko so razvoj imperializma že spremljala kolosalna grozodejstva, ki so preoblikovala politično nasilje, kasneje stopnjevano v totalitarizem; imperializem je bil na nek način pripravljalna faza na kasnejšo katastrofo.³ Izpostaviti je treba tudi dejstvo, da je Hannah Arendt svoje delo zasnovala drugače, kot ga je v končni fazi izpeljala; *Izvori* so bili sprva mišljeni kot teoretična raziskava krize nacionalne države v povezavi z imperializmom, kasneje je bila le-ta nadomeščena s primarno orientacijo na nacizem, malo pred izdajo pa je analizo totalitarizma dopolnila še z obravnavo stalinizma.⁴ Iz tega lahko sklepamo, da ko Hannah Arendt piše o izvori totalitarizma, v največji meri raziskuje izvore nacizma, saj je stalinizem vključila šele kasneje.

Samega termina totalitarizem Hannah Arendt ne utemeljuje, sprejme in uporablja ga kot samoumeven pojem in fenomen svojega časa.⁵ Glede uporabe

¹Prvič je totalitarizem v samostalniški obliki uporabil mladi socialist Leo Basso 2. 1. 1925 v časopisu *La Rivoluzione Liberale*, z njim je označil fašizem, gl. Petersen, J. (2004): “The history of the concept of totalitarianism in Italy.” V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorship*, London, New York, Routledge, str. 7–8.

²Shorten, R. (2007): “Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence.” V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 178.

³Prav tam, str. 182.

⁴Prav tam, str. 178.

⁵Prav tam.

naracije, s pomočjo katere se je Hannah Arendt na svojstven in ostroumen način lotila pretresanja velikih zgodovinskih premikov, so bili politologi in zgodovinarji pred časom močno skeptični. Res je, da je pojasnilo Arendtove o metodah v predgovoru k prvi izdaji *Izvorov* konfužno, vendar se je kasneje o metodologiji jasneje opredelila v odgovoru na Voegelinovo kritiko njenega dela. Takrat je zapisala, da je želela s tem delom podati historični pregled elementov, ki so se kristalizirali v totalitarizmu. Ta pregled elementov naj bi imel prednost pred analizo elementarne strukture totalitarnih gibanj in dominacije same.⁶ Poudarila je tudi, da izvori totalitarizma niso mišljeni strogo kot vzroki, saj je v sferi človeških dejanj in zadev, ki je prostor nepredvidljivosti in izvirnosti, determinizem smatrala kot neumesten.⁷

V *Izvorih* veliko vlogo v povezavi z nacionalno državo in strankarskim sistemom igrata pojma razred ter razredna družba oziroma razredni sistem. Problem je, da Arendtova nikjer v tekstu ne poda natančne definicije pomena svoje uporabe termina razred (kot stori na primer za množice in drhal). Razvidno je, da naj bi po njenem nova razredna družba obstajala od propada stanovske fevdalne družbe ali starega reda⁸ do prve svetovne vojne.⁹ Razredni sistem je bil ohlapnejši od fevdalnega, ker ni bil določen samo z družbenim izvorom (kljub vsemu je bilo to še vedno najmočnejše načelo),¹⁰ ampak tudi z ekonomskim statusom oziroma lastništvom produkcijskih sredstev.¹¹ Posameznik je iz družbenega razreda, ki mu je pripadal z rojstvom (da je pripadnost razrednemu sistemu določena z rojstvom, Arendtova poudarja na več mestih¹²), prešel v drug razred s pomočjo izjemnih sposobnosti ali sreče.¹³ Zanimivo je, da Arendtova razreda na splošno ne definira, natančno pa definira razred buržoazije. Klasifikacija tega razreda kot razreda premožnih zanjo ni dovolj natančna, po njej je buržoaziji pripadal "... vsakdo, ki je svoje življenje razumel kot proces neprestanega bogatenja in mu je denar pomenil nekaj najbolj svetega, kar pod nobenim pogojem ne sme biti zgolj potrošna dobrina." (Arendt, 2003: 202).

⁶Prav tam, str. 180.

⁷Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 30.

⁸Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 56.

⁹Prav tam, str. 337.

¹⁰Prav tam, str. 397.

¹¹Tega Arendt nikjer izrecno ne omenja, vendar je možno razbrati iz nekaterih odstavkov, npr. iz odstavka, v katerem piše o izključenosti Judov iz razrednega sistema: "Judje so bili edina izjema tega splošnega pravila. Niso bili razred zase in niso sodili v nobenega od razredov v svojih državah. Kot skupina niso bili ne delavci, ne meščani, ne zemljiški posestniki, ne kmetje. Zdelo se je, da jih njihovo bogastvo uvršča v srednji razred, vendar niso sodelovali pri njegovem kapitalističnem razvoju..." Prav tam, str. 57. Dele besedila sem poudarila avtorica.

¹²Prav tam, str. 57, 104, 397.

¹³Prav tam, str. 397.

Iz tega lahko sklepamo, da je pripadnost razredu določena tudi z *miselnostjo* in *interesi* posameznika, kar je prav tako razvidno v odstavkih, kjer Arendtova trdi, da naj bi stranke v nacionalni državi zastopale določene razrede in njihove *skupne interese*.¹⁴ Na določenih mestih Arendtova razredom pripisuje, da so edina družbena in politična razslojitev evropskih nacionalnih držav,¹⁵ medtem ko na drugih piše o protislovju družbene neenakosti (posledica neenakosti razrednega sistema) in politične enakosti evropskih držav (izhaja iz države in enakosti pred zakonom),¹⁶ ki zavira razvoj države in politične hierarhije. Iz podanega lahko zaključimo, da je raba pojma razred pri Hannah Arendt problematična in nedosledna, saj na različnih mestih izhaja iz različnih predpostavk. Kljub nejasnosti je najbližja definicija razredov, ki bi ustrezala pogledu Arendtove, naslednja: delno prehodni družbeni sloji, ki se formirajo glede na lastništvo produkcijskih sredstev in dohodek, družbeno moč ter interese ljudi. Judje po Arendtovi v razredni sistem niso spadali, čeprav so bili ekonomsko enakovredni buržoaziji, saj si z njo niso delili interesov – kapitalistični razvoj jih ni zanimal.¹⁷ Razpad razredne družbe, ki je po Arendtovi tesno povezan z razpadom nacionalne države in strankarskega sistema, je povzročilo več dejavnikov: imperialistična politika in njene značilnosti, prva svetovna vojna ter njene katastrofalne posledice, nestabilnost, ekonomska kriza in brezposelnost, ki sta spremenili ekonomsko razmerje lastnine,¹⁸ in nenazadnje formiranje množic brez skupnih interesov.¹⁹

Hannah Arendt svojih ugotovitev glede elementov, ki so se udeležili v totalitarizmu, in tudi analize totalitarizma, ki se ji ni mogla izogniti, ni zapisala sistematično, ampak v obliki naracije, kar otežuje izdelavo sistematičnega pregleda celotnega dela. V sledečem besedilu bom zato izluščila ključne trditve njene pripovedi o izvorih totalitarizma in totalitarizmu samem in jih primerjala s perspektivami nekaterih avtorjev, ki so se sami ukvarjali s podobnimi vprašanji.

¹⁴Prav tam, str. 390, 393–394.

¹⁵Prav tam, str. 395.

¹⁶Prav tam, str. 56.

¹⁷Prav tam, str. 57.

¹⁸“Inflacija je celotni razred drobnih posestnikov uničila brez upanja, da bi si opomogel ali se oblikoval na novo, ...” Prav tam, str. 345.

¹⁹Prav tam, str. 337, 397.

::IZVORI

Zanimivo je, da se koncepcija izvorov totalitarizma Arendtove precej razlikuje od ostalih teoretikov totalitarizma. Treh elementov, ki so jih teoretiki praviloma vključevali v svojo razlago nastanka totalitarnih gibanj, Arendtova v svoji razlagi ne upošteva. Prvi izmed teh sta nacionalna zgodovina in miselna tradicija Nemčije²⁰ in Rusije, ki po Arendtovi nista imeli posebne vloge v izgradnji totalitarizma, saj je bila le-ta bolj povezana z imperializmom in "odvečnostjo" množice posameznikov, ker sta splošna evropska pojava.²¹ Drugi element, ki ga Arendtova ne zazna kot izvor, je vloga Hitlerja in Stalina in njuna odgovornost za vrstni red dogodkov, ki so vodili v katastrofo. To je zanimivo predvsem zato, ker sicer vodji totalitarizma pripiše ključno vlogo v gibanju.²² In zadnji vidik, ki ga zazna večina teoretikov totalitarizma, Hannah Arendt pa ga ne izpostavi, je vpliv intelektualnih in filozofskih korenin zahodne tradicije na razvoj totalitarizma.²³ Vzrok temu je iskati v dejstvu, da totalitarizem Hannah Arendt pojmuje kot popoln prelom s tradicijo zahodne misli, zato ga z le-to ne poveže. V teoriji Arendtove igra kot element, ki je omogočil razvoj totalitarizma, ključno vlogo imperializem, zanemariti pa ne gre niti razvoja antisemitizma.

::ANTISEMITIZEM

Antisemitizem Hannah Arendt razdeli na dve različni komponenti – družbeno in politično. Družbeni antisemitizem v Evropi na nastanek političnega po Arendtovi ni pomembneje vplival,²⁴ vendar je bila nacistična oblika antisemitizma posledica političnega²⁵ in družbenega antisemitizma in po drugi strani fanatičnega družbenega filosemitizma, ki se je rodil iz posebnega položaja Judov, njihove eksotičnosti ter skrivnostnosti in spremenjenega odnosa do hudodelstva

²⁰Halpern, B. (2002): "The context of Hannah Arendt's concept of totalitarianism." V: Arieli, Y. in Rotenstreich, N. (ur.): *Totalitarian democracy and after*, Portland (Oregon), London, Frank Cass, cop., str. 389.

²¹Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U. K., New York, Cambridge University Press, str. 30.

²²Prav tam.

²³Prav tam.

²⁴Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 104.

²⁵Kljub nasilnosti francoski politični antisemitizem ni imel vpliva na nacizem, saj je ostal v okvirih 19. stoletja in nacionalne države. Večji vpliv je imel politični antisemitizem v Nemčiji in predvsem v Avstriji, kjer sicer ni bil tako nasilen, vendar je bil že od začetka nadnacionalen. Avstrijski pangermanizem prav zaradi nadnacionalnih pretenzij Arendtova že uvršča med pojave 20. stoletja, gl. Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 90-93.

(Judje so bili že od nekdaj v evropski miselnosti blizu pojma hudodelstvo).²⁶ Pomembno vlogo je pri delitvi ljudstva na filosemite in antisemite v Franciji igrala Dreyfusova afera, kateri Arendtova posveča precej pozornosti. Medtem ko Hannah Arendt teorijo Judov kot grešnih kozlov zavrača²⁷ in nacistični antisemitizem označi za načeloma neizvirnega (od ostalih antisemitskih skupin se je razlikovala metoda nacistične antisemitske propagande), avtorja *Dialektike razsvetljenstva* – Horkheimer in Adorno – pojmujeta označevanje Judov za grešne kozle kot enega izmed izvorov meščanskega antisemitizma, nacistični antisemitizem pa kot antisemitizem “par excellence”, ker ne temelji več na osebni izkušnji in presoji, ampak je odvisen od pripadnosti nacizmu.²⁸ V slednjem se misli Arendtove ter Horkheimerja in Adorna stikata, kajti po Arendtovi je edini izvirni nacistični antisemitski element v zahtevi po predložitvi dokaza o nejudovskem izvoru za nove člane.²⁹ S tem in z antisemitsko propagando so nacisti postopoma dosegli, da je postal antisemitizem samoumevna lastnost in samoidentifikacija slehernega pripadnika nacističnega gibanja in ne zgolj osebno mnenje. Pri primerjavi Adornovega in Horkheimerjevega pojmovanja antisemitizma z opažanji Hannah Arendt sem zaznala zanimivo tendenco, da marksistična avtorja bolj poudarjata prelom nacističnega antisemitizma z meščanskim, kot to prav v primeru antisemitizma (nacistični antisemitizem ni prav posebno izviren, na razvoj nacizma ima vpliv razvoj avstrijskega antisemitskega pangermanizma ...) poskuša Arendtova kakor predstavnica “meščanske” teorije totalitarizma.

::IMPERIALIZEM

Obdobje imperializma je omogočilo formiranje svetovne politike in s tem pojav zahteve po globalni prevladi.³⁰ Nacionalne države, ki so po svojem bistvu najneprimernejša oblika za realizacijo imperializma (temeljijo na soglasju državljanov, pripadnikov določenega naroda z lastno zakonodajo, izhajajočo iz bistva le-tega), so bile nesposobne za postavljanje pravil, ki bi urejala zunanje zadeve, katere so nenadoma postale svetovne. Imperializem, tesno povezan z rasizmom, ekspanzionizmom, razpadom nacionalne države in obenem s pora-

²⁶Prav tam, str. 140.

²⁷Prav tam, str. 47–49.

²⁸Dolar, M. (1982): *Struktura fašističnega gospostva: marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije*, Ljubljana, Univerzum, str. 93.

²⁹Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 441.

³⁰Prav tam, str. 24.

jajočo se vezjo med drhaljo in kapitalom,³¹ je ustvaril plodna tla za mišljenje v okvirih rase, iz katerih so lahko pognale korenine totalitarizma. Človekove pravice, ki so od 18. stoletja do tedaj veljale kot neodtujljive in priznane vsem ljudem, so bile odtegnjene afriškim plemenom, ki se še niso uspela oblikovati v nacionalno entiteto. Človekove pravice so v teku imperialistične dobe (po Hannah Arendt od 1884 do 1914) postale pogojene z nacionalno emancipacijo in pripadnostjo, štitali so jih lahko le narodi z lastno državo in vlado.³² Da je izguba statusa državljana povezana z izgubo državljanskih in človekovih pravic, v prispevku Komunistična revolucija opaža tudi J. Stanovnik.³³ Ekonomski pogoji ter vzroki (presežki kapitala in širjenje le-tega) za začetke imperialistične politike so v politiko in širjenje moči pritegnili tudi prej politično indiferentno buržoazijo, odpadniki različnih razredov pa so se začeli formirati v drhal. Tako nemška kot tudi francoska in angleška rasna misel so s pomočjo imperialističnih izkušenj, naturalističnih doktrin (poligenetika in darvinizem) in individualizma pripeljale v rasizem. Najusodnejše pa je na totalitarno miselnost vplival kontinentalni imperializem (pangibanja), ki je vseboval prizadevanje plemenskega nacionalizma za združenje ljudstev s skupnim izvorom. Poleg tega, da je imela pri tribalizmu veliko vlogo drhal, je bilo problematično tudi zanikanje skupnega izvora človeštva in intenzivni antisemitizem, ki je izviral iz prepričanja, da "izbranost Judov" ogroža domnevno izbranost ljudstva, ki se kot tako razglašala.

Presenetljivo se nihče izmed preostalih belopoltnih evropskih povojnih teoretikov totalitarizma (ali fašizma) ni ukvarjal z vprašanjem imperializma oziroma ga ni vključil v svojo analizo totalitarizma.³⁴ Razen francoskih (Sartre in Camus) ter severnoafriških (Albert Memmi) intelektualcev in Frantza Fanona z Martiniqua, ki so bili udeleženi v pomembni razpravi glede kolonializma in alžirske vojne, so se tudi levičarski intelektualci distancirali od razglabljanja o vzrokih in posledicah kolonializma in njegovih očitnih rasnih in (ne)etičnih dimenzijah. Medtem ko se belopoltni intelektualci iz močnih evropskih držav in ZDA v povojni antikolonializem niso ravno entuziastično poglobljali, so intelektualci s temnopoltnimi koreninami, kot sta W. E. B. Du

³¹Vse naštetu so po Arendtovi: "elementi, ki se kristalizirajo v totalitarizem"; gl. Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence." V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 180.

³²Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 371–372.

³³Stanovnik se v prispevku osredotoča predvsem na komunizem, gl. Stanovnik, J. (1997): "Komunistična revolucija." V: Juhant, J. (ur.): *Na poti k resnici in spravi*, Ljubljana, Teološka fakulteta, str. 73.

³⁴King, R. H. in Stone, D. (2007): "Introduction." V: *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 4.

Bous in Aime Cesaire, ki jim je ta problem vzbujal interes, prišli do zaključka, da so vezi med kolonializmom in fašizmom ter kolonialnim rasizmom v Afriki in rasizmom v Evropi in ZDA nadvse očitne. Zanje in za mnoge levičarske francoske intelektualce je fašizem pomenil evropski kolonializem, prenesen na domača tla.³⁵ Čeprav je mnenje Hannah Arendt na nek način podobno mnenju prej omenjenih intelektualcev, se vendarle v pomembni točki razlikuje – vplive imperializma in rasizma na totalitarizem močno poudarja, vseeno pa ne zagovarja teze, da bi kateri koli izmed teh dveh pojavov bil edini ali direktn vzrok za razvoj nacizma in stalinizma, kar so ji mnogi zgodovinarji in politologi napačno pripisovali.³⁶ Pomembno je dejstvo, da je po Hannah Arendt totalitarizem popolnoma nova oblika vladavine in prelom s tradicionalno zahodno mislijo, kar pomeni, da ne more linearno izhajati iz imperializma, saj slednji po njenem še ni ločen od toka zahodne tradicije.

V poglavju, ki ga je Arendtova namenila imperializmu, pa je mogoče zaznati evrocentrizem, ki je bil omenjen tudi v nekaterih kritikah Izvorov totalitarizma. Imperialističnemu nasilju, ki ga omenja in opisuje, Hannah Arendt ne da niti približno podobne teže kot nasilju nacizma.³⁷ Pokoli v Afriki, ki so jih vršili prišleki, naj bi bili celo v skladu s tamkajšnjo tradicijo.³⁸ Tu ne gre za to, da bi Arendtova podpirala kakršno koli nasilje, vendar se zdi pri opisovanju nasilja nad Afričani precej hladnokrvna v primerjavi z bolj prizadetim opisovanjem koncentracijskih taborišč in nasilja nad Judi. Tu je njeno pomanjkanje empatije do afriških domorodcev podobno evropskemu pomanjkanju empatije (predvsem je tu mišljena Zahodna Evropa) do komunističnih žrtev v primerjavi z nacističnimi. Medtem ko so bile žrtve nacizma vselej znane in prepoznavne, se o žrtvah komunizma v Zahodni Evropi ni ustvarila neka povsem jasna slika³⁹ (k temu je pomagala tudi nadvse nezanesljiva dokumentacija komunističnih pobojev). Če je žrtev nepoznana, je logično, da je z njo tudi zelo težko sočustvovati. Poleg tega Arendtova že a priori nacizmu in koncentracijskim taboriščem priznava edinstven status, ki ni primerljiv z drugimi oblikami kršenja človekovih pravic.⁴⁰ Njena indiferentnost do imperialističnega nasilja izhaja delno tudi iz predpostavke, da Evropejci v Afriki niso napadli človeškega statusa, tako kot so ga nacisti (v civiliziranem zahodnem svetu);

³⁵Prav tam.

³⁶Prav tam, str. 3, 11.

³⁷Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 256–258, 273.

³⁸Prav tam, str. 258.

³⁹Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence." V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 184.

⁴⁰Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 536.

imperialistične grozote niso vsebovale sistematičnega odvzema človekovih pravic, morale in identitete, torej ni bila ogrožena človeška pluralnost.⁴¹ Prav ogrožanje statusa človeškosti pa po Arendtovi dela nacizem tako radikalno drugačen od drugih oblik nasilja.

::TOTALITARIZEM

Pojem totalitarizem ima smisel le, če mu priznavamo edinstvenost; radikalno drugačnost od ostalih političnih sistemov, ki so poznani iz zgodovine. Lastne narave totalitarizmu ne priznava zgolj Hannah Arendt, temveč jo zagovarjajo tudi ostali teoretiki totalitarizma, ki opravičujejo uporabo tega termina. Pri utemeljevanju edinstvenosti totalitarizma pa se argumenti humanistov v mnogočem razlikujejo. Misel Arendtove se od ostalih povprečnih modelov totalitarizma (država, zgrajena na podlagi ideologije, kateri vlada stranka, ki jo ideologija legitimizira, s pomočjo nasilja in indoktrinacije) razlikuje predvsem po poudarku na nacizmu in holokavstu.⁴²

Po Arendtovi je ena najpomembnejših razlik med totalitarizmom in ostalimi nedemokratskimi režimi, da je teror pri slednjih le sredstvo za eliminacijo opozicije, je utilitaren, medtem ko pri totalitarizmu postane neodvisen od obstoja opozicije in neutilitaren, je bistvo totalitarne vladavine in vodi v destrukcijo tudi samega sebe.⁴³ Totalitarni teror naj bi omogočal neovirano delovanje zakona gibanja narave (nacizem) ali zgodovine (stalinizem), ki naj bi pripeljalo v realizacijo novega človeštva in popolno nadvlado gibanja nad dejanji in mišljenjem slehernika. Da bi bilo slednje omogočeno, bi bilo treba s pomočjo terorja uničiti bistvo človeka – njegovo svobodo in lastno prepričanje. Z ideologijo, ki si je prikrojila zgodovino in z absolutnim terorjem je totalitarizem posegel v notranjost in zasebnost človeka, povzročil je osamljenost in nemoč posameznikov, kar dotlej ni uspelo nobeni diktaturi ali tiraniji.⁴⁴ V takšnem sistemu sta obstajali za ljudi le dve opciji; pristati ali med žrtvami ali izvrševalci terorja. Na ti dve vlogi jih je totalitarno gibanje pripravljalo s pomočjo ideologije, ki se pretvarja, da pozna skrivnosti zgodovine in zgodovino razlaga preko svoje ideje, katera ustvarja neko samosvojo, "višjo" realnost. Specifična značilnost ideologije obeh totalitarnih gibanj pa

⁴¹Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence." V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 185.

⁴²Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 26.

⁴³Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 560.

⁴⁴Prav tam, str. 574–575.

je, da je bil za njiju najpomembnejši logični proces, ki je iz ideje izšel, in ne ideja sama. Totalitarizem je uveljavljal prisilno logičnost; ljudi je prepričal, da bodo ob zanikanju totalitarne logike nasprotovali sami sebi in jih s tem mobiliziral od znotraj. V nacizmu in komunizmu je zavladala tiranija logičnosti, ki je ljudi prisilila, da so svoje misli podrejali logiki ideologije in s tem spodjedla notranjo svobodo.⁴⁵

Seveda Arendtova ni ostala pri opisu ene same lastnosti, po kateri se totalitarizem razlikuje od siceršnje politične tradicije zahoda, ampak se v značilni naraciji sooča z mnogimi diferencami, ki razgrinjajo edinstvenost totalitarne vladavine in niso zgolj kvantitativne, ampak predvsem kvalitativne narave.⁴⁶ V nadaljnjem tekstu bom najpomembnejše točke zadnjega dela Izvorov totalitarizma primerjala z ugotovitvami nekaterih drugih teoretikov totalitarizma.

::MNOŽICE, PROPAGANDA, TEROR

Množice so po Arendtovi velike skupine politično brezbriznih ljudi, ki se niso vključili v politična združenja ali v združenja na podlagi skupnih interesov. To veliko maso izkoreninjenih atomiziranih individuumov je totalitarizem najlaže dosegel, organiziral in izkoristil. S pomočjo propagande jih je nastrojil proti strankam in vključil v politiko.⁴⁷ Ker je bila atomiziranost predpogoj za uspešnost totalitarnega sistema, so jo morali v Sovjetski zvezi najprej vzpostaviti s čistkami prebivalstva, ki so bile dejansko likvidacije določenih razredov.⁴⁸ Nacizmu teh začetnih čistk ni bilo treba izvajati, saj je bila družba v Nemčiji iz zgodovinskih razlogov že atomizirana. Formiranje množic je z nastankom totalitarizma povezoval tudi Waldemar Gurian, ki je dejstvo, da so se v 19. stoletju pojavile množice, nato uspešno pridobile politični vpliv in se osvobodile vezi, ki so jih v 19. stoletju integrirale, razumel kot enega izmed razlogov za razvoj totalitarizma.⁴⁹ Ugotovil je, da je v 20. stoletju postal problem, kako množice povezati z vodstvom države, da bi obvarovali državo. Na ta problem politični sistemi, kot so fašizem, nacizem in boljševizem, odgovorijo z izničenjem nasprotja med državo in množico s pomočjo monopola nad javnim.

⁴⁵Prav tam, str. 569.

⁴⁶Prav tam, str. 555

⁴⁷Prav tam, str. 394

⁴⁸Prav tam, str. 403

⁴⁹Kasneje Gurian večjo težo za pojav totalitarizma pripiše posledicam prve svetovne vojne in strahu pred anarhijo, gl. Huerten, H. (2004): "Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 48.

Volja države oziroma voditeljev države in volja množice začneta sovpadati.⁵⁰ S sredstvi usmerjanja javnega mnenja se je vzpostavila politična religija, ki je spodbujala čaščenje množic, utelešenih v vodji in vladajoči eliti. Gurian je poudaril, da je za prihod takšnega sistema na oblast in njegovo ohranitev potrebna velika koncentracija moči, odvzem pravic skupinam, ki v sistem niso vključene, odvzem vpliva socialnim pojavom, kot je družina, in neomejen vpliv propagande.⁵¹ Arendtova zagovarja trditev, da je medtem, ko je drhal in elito zaradi svoje radikalnosti in celovitosti privlačil že sam po sebi, totalitarizem moral množice na svojo stran pridobiti predvsem s propagando. Le-ta je bila namenjena samo tistim, ki še niso bili popolnoma indoktrinirani. Totalitarna propaganda je slonela na lažeh, s pomočjo katerih je množice organizirala, vsebini gibanja pa so se (predvsem nacisti) poskušali izogniti. Po drugi strani je bil teror element, ki je v totalitarizmu ostal prisoten tudi v fazi, ko so resnični sovražniki režima izginili, torej ni bil le sredstvo, s katerim bi ljudi prisilili k strinjanju z režimom, ampak sama srčika režima.⁵²

Takšnega razločka med propagando in terorjem Friedrich in Brzezinski ne zaznata. Njuna teorija oboje opisuje zgolj kot sredstvo pridobivanja in ohranjanja totalitarnega ozračja.⁵³ Vzrok tako različnega dognanja pri klasičnih teoretikih totalitarizma je v drugačni zastavitvi samega pojma. Medtem ko Hannah Arendt sprejme za popolna totalitarizma le nacizem in stalinizem in ne dopušča velikih stopenjskih razlik v različicah totalitarnih sistemov (če v nekem režimu ni totalnega terorja, to ni totalitarni režim), Friedrich in Brzezinski dovoljujeta odstopanja v intenziteti terorja tudi znotraj pojma totalitarizem, saj je njuno vodilo pri označevanju nekega sistema za totalitarnega predvsem v "sindromu" šestih značilnosti.⁵⁴ Indoktrinacijo množic s pomočjo monopoliziranih medijev kot značilnost totalitarnih sistemov navaja tudi pionir pojma totalitarnega Luigi Sturzo.⁵⁵ Čeprav se večina Sohn-Rethelove marksistične analize fašizma nanaša na ekonomijo, se kljub temu na kratko dotakne tudi njegove množičnosti. Množice naj bi po Sohn-Rethelu fašizem podpirale že pred prevzemom oblasti zaradi Hitlerjevih visokoletečih obljub, da jim bo omogočil dvig nad proletariat. Po prevzemu oblasti naj bi

⁵⁰Huerten, H. (2004): "Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 45.

⁵¹Prav tam.

⁵²Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 428.

⁵³Brooker, P. (2009): *Non-Democratic Regimes*, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan, str. 20.

⁵⁴Prav tam.

⁵⁵Petersen, J. (2004): "The history of the concept of totalitarianism in Italy." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 10.

bilo stanje bistveno drugačno, Hitler je priložnost ponudil tehnokraciji, ki je začela fašizem podpirati šele takrat. Bolj zanimiva je Adornova koncepcija formiranja množice s pomočjo Freuda in psihoanalize. Množic fašizem ni privabljal z razvitim programom, ni gradil na racionalnem aspektu. Fašistična propaganda torej ni bila namenjena racionalnemu, ampak nezavednemu delu človeške psihe. Množice je povezovala in privabljala sugestija vodje, utemeljena na nezavedni erotični vezi.⁵⁶ Vsi posamezniki, ki so na mesto svojega ideala jaza postavili vodjo gibanja, so formirali množice. Po Adornu je prav zaradi nasprotja med iracionalnimi političnimi cilji in materialnimi interesi fašizma zanj tako značilna množičnost; z izrabljanjem nezavednega v psihologiji množic je bilo najlažje zakriti takšno nasprotje in ustvariti neprikrit avtoritarni režim.⁵⁷ Adornova razlaga se ne bi mogla bolj razlikovati od teorije Arendtove, kar kaže na ogromno divergentnost v metodah, razlagah in zaključkih, do katerih so prišli različni teoretiki, ki so se ukvarjali s pojavom totalitarizma.

::ORGANIZACIJA IN VODJA

Veliko vlogo pri uspehu totalitarnega sistema in njegovih laži je imela po Arendtovi njegova izvirna frontna organizacija.⁵⁸ V središču organizacije je bil vodja (njegov položaj se je izoblikoval v procesu, ko je gibanje prihajalo na oblast v državi), v koncentričnih krogih so bili okrog njega razporejeni najprej najožji krog, nato pripadniki različnih elitnih formacij, sledili so člani in na samem robu somišljeniki, ki so edini dobesedno verjeli lažem vodje. Ta organizacija je bila ves čas nepregledna, brezoblična in nestabilna, morala je biti v funkciji gibanja, ki je nasprotje stabilizacije. Frontno načelo pri organizaciji je omogočilo pregrado med izredno iracionalnim bistvom totalitarizma in realnim svetom. Somišljeniki in privrženci v samo srčiko sistema niso imeli vpogleda, niti niso imeli fanatičnega značaja, zato so bili kot prva vez gibanja z zunanjim svetom izredno pripravni.⁵⁹ Tako je bila prikrita skrajnost in irealnost totalitarnega bistva. Po eni strani so zidovi frontne organiziranosti pripadnike gibanja "varovali" pred zunanjim svetom in po drugi strani zunanji svet pred pripadniki gibanja. Hierarhija v totalitarni organizaciji je bila nestalna, večkrat so določeno elitno formacijo zamenjale

⁵⁶Dolar, M. (1982): Struktura fašističnega gospostva: marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije, Ljubljana, Univerzum, str. 74.

⁵⁷Prav tam, str. 83

⁵⁸Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 450.

⁵⁹Prav tam, str. 453.

nove, radikalnejše.⁶⁰ V pomoč ohranjanju nestabilnosti je bila tudi tehnika podvajanja služb (profesorji, zdravniki, delavci, državna uprava) s strankarskimi "paraprofesionalnimi" pripadniki.⁶¹ Sprejemanje laži, ki so sestavljale imaginarni svet gibanja, je bilo pri različnih stopnjah hierarhične organizacije sestavljeno iz različno intenzivne kombinacije cinizma in naivnosti. Najbolj naivni so bili somišljeniki in najbolj ciničen vodja sam.

Zgodovinar Hans Mommsen glede organizacije nacionalsocializma zagovarja drugačno stališče od Arendtove. Sicer ima glede nestalne hierarhije in konstantnega rivalstva podobno mnenje kot Hannah Arendt, vendar trdi, da Hitler tega rivalstva moči in frontne organiziranosti ni organiziral tako racionalno, kot so to razlagali teoretiki totalitarizma. Zavrača tudi središčnost NSDAP in Hitlerjevo vsemogočnost.⁶² Nacizem si v nasprotju z boljševismom po Mommsenu ni takoj prizadeval popolnoma spremeniti družbenih in socialnih institucij.⁶³ Arendtova tezo, da so za vodilni položaj v totalitarizmu ključnega pomena izredne demagoške sposobnosti, zavrača in po drugi strani kot prvi pogoj za prihod vodje na oblast izpostavlja njegovo časovno usklajeno in pravilno znotrajstrankarsko ukrepanje in urejanje. Ko je totalitarizem prišel na oblast, je postal vodja za gibanje nepogrešljiv ne glede na svoje osebne lastnosti. Vodja je edini prevzemal odgovornost za dogajanje v totalitarnem sistemu, saj je bil vsak funkcionar dejansko njegovo utelešenje. Bil je tako vez gibanja s svetom, kakor obramba gibanja pred realnostjo sveta.⁶⁴ Obstoje totalitarizma je bil odvisen od življenja vodje, zaradi česar Hitlerju in Stalinu ni bilo težko pridobiti in ohraniti lojalnosti višjih slojev. Posebno vlogo totalitarnemu vodji pripisujeta tudi Friedrich in Brzezinski, čeprav ga ne uvrstita med "šest značilnosti" totalitarizma, medtem ko Schapiro vodjo uvrsti na prvo mesto svoje liste petih značilnosti totalitarnih sistemov.

Hannah Arendt se zaveda popolnoma različnih zgodovinskih začetkov in razvoja boljševisma in nacizma, ki pa je po njenem mnenju sčasoma pripeljal do enakega sistema organizacije. Nacisti so sprva izhajali iz domnevne zarote in se organizirali, kot naj bi bilo organizirano skrivno združenje sionskih starešin, medtem ko so boljševiski izšli iz stranke, ki je želela enopartijsko diktaturo, prešla fazi, ko je bila sprva stranka ločena nad vsem ostalim in nato politbiro ločen nad vsem ostalim, potem pa je Stalin taki strukturi vsilil totalitarna

⁶⁰Prav tam, str. 455.

⁶¹Prav tam, str. 457.

⁶²Mommsen, H. (2004): "Accomplishments and limitations of the totalitarianism theory : Applicability to the National Socialism dictatorship." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 253–254.

⁶³Ibid., 254.

⁶⁴Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 461.

pravila zarotniškega sektorja stranke.⁶⁵ Razlika je bila tudi v tem, da so nacisti začeli z organizacijo množic, elitne formacije so oblikovali kasneje in postopoma; boljševiki so se organizacije lotili ravno obratno. Nacisti so elitne organizacije sprva oblikovali po vzoru vojske in šele kasneje kot tajno policijo, boljševiki so na sam vrh organizacije tajno policijo postavili že na začetku.⁶⁶

::TAJNA POLICIJA

Oblast je bila v totalitarnih režimih v rokah tajne policije, ki je bila razvita, še preden je režim prišel na oblast.⁶⁷ Hannah Arendt poudari razliko v delovanju tajne policije v despotizmu in v totalitarizmu; v prvem so bili s pomočjo tajnih agentov likvidirani zgolj osumljeni sovražniki, v drugem so se pojavili "objektivni" sovražniki, ki so likvidirani ne glede na to, ali so osumljeni delovanja proti režimu ali ne.⁶⁸ V zadnji fazi so postale likvidacije popolnoma naključne, neodvisne celo od predhodnega izbora "objektivnih" sovražnikov. Likvidacija, ki je bila neodvisna od človekovega dejanja, je pomenila ukinitve človekove svobode.⁶⁹ Tajna policija je bila zaradi prehoda od osumljenih sovražnikov v "objektivne" sovražnike (katerih število se je tekom časa povečevalo) v totalitarizmu postavljena nad vse institucije, nad njo je bil edinole vodja, tako da ni bila popolnoma neodvisna. Najvažnejša je bila njena politična funkcija, ki je bila na nek način izvršilna, kar se tiče podvajanja služb pa tudi ta najvišji organ ni bil izvzet. Paradoks tajne policije je bil, da je v režimu edina vladala odkrito.⁷⁰ Tajno policijo v sistem totalitarizma pod terminom teroristična policija uvrščata tudi Friedrich in Brzezinski, in sicer na tretje mesto na svoji lestvici značilnosti. Funkcija tajne policije je po njunem mnenju v varovanju ideološke soglasnosti⁷¹, kar se ne ujema s poudarkom Hannah Arendt na teoremu "objektivnih" sovražnikov. Friedrich in Brzezinski nista zaznala dihotomije med despotsko in totalitarno tajno policijo, kateri se je Arendtova v poglavju Totalitarizem na oblasti intenzivno posvetila.

⁶⁵Prav tam, str. 465.

⁶⁶Prav tam, str. 467.

⁶⁷Prav tam, str. 510.

⁶⁸Prav tam, str. 514.

⁶⁹Prav tam, str. 523–524.

⁷⁰Prav tam, str. 520–521.

⁷¹Brooker, P. (2009): *Non-Democratic Regimes*, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan, str. 20.

::VSEBINA

Vsebinski manko je Hannah Arendt v Izvorih totalitarizma poudarila večkrat in ni bila edina, ki je to specifično značilnost totalitarnih režimov opazila⁷². Takšna odsotnost strankarskega programa je totalitarizmu omogočila dolgoročni obstoj v obliki gibanja in možnost izjemno pogostega spreminjanja navodil. Ker se na vsebino ni bilo mogoče sklicevati, so se pripadniki gibanja v kakršni koli dilemi sklicevali na vodjo, absolutno referenco gibanja.⁷³ Pomanjkanje vsebine je bilo zagotovilo lojalnosti množic, saj si posameznik glede podpore režimu na podlagi vsebine ni mogel premisliti. Namen totalitarnih sistemov ni bil ljudi prepričati, ampak jih organizirati. Totalitarna gibanja so množice prepričevala s pomočjo dejanj in organizacije, ne toliko z retoriko. Vsebina bi gibanje le omejevala, saj bi bilo treba paziti na ujemanje dejanj s programom. Tu tudi leži vzrok, da totalitarna gibanja uporabljajo nove metode vladanja in izvirno organizacijo, glede vsebine pa so daleč od inovativnosti.⁷⁴ Totalitarni svet in njegove trditve je podpirala organizacija in na laž jih je lahko postavila le nova, močnejša organizacija s svojo verzijo sveta.

Odsotnost pozitivnega programa in nepomembnost racionalnih argumentov za fašizem sta zaznala tudi marksista Adorno⁷⁵ in Haug, slednji izpostavlja zamenjavo argumentov za vero, podreditev in žrtev pa tudi delovanje.⁷⁶ Lastnostim nacizma in njegovim šibkostim se je v veliki meri posvečal Hans Mommsen, katerega mnenje se glede vsebine totalitarnih gibanj v določenih točkah stika z mislijo Arendtove, v eni izmed pomembnejših pa je popolnoma nasprotno. Po Mommsenu prostovoljna organizacija prevzame mesto vsebine programa. Nationalsocialistična stranka je postala stranka ljudstva, ker se je izogibala jasnemu programu ter se obenem propagirala kot zastopnica delavskih in buržoaznih interesov.⁷⁷ Obe ugotovitvi se s teorijo Arendtove ujemata. Vendar Mommsen v istem prispevku obtoži teorijo totalitarizma, da je vzbudila napačne predstave in ena izmed njih je ta, da naj bi nationalsocializem

⁷²Waldemar Gurian je na primer izpostavil nepomembnost vsebine politike, ki je postala absolutni namen obstoja človeštva, gl. Huerten, H. (2004): "Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 45.

⁷³Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 407.

⁷⁴Prav tam, str. 447.

⁷⁵Dolar, M. (1982): *Struktura fašističnega gospodarstva: marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije*, Ljubljana, Univerzum, str. 73.

⁷⁶Prav tam, str. 143.

⁷⁷Mommsen, H. (2004): "Accomplishments and limitations of the totalitarianism theory: Applicability to the National Socialism dictatorship." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 257.

postavil jasno predstavo o svetu, ki naj bi jo imeli indoktrinirani ljudje.⁷⁸ Tu se poraja vprašanje, katero teorijo totalitarizma je imel Mommsen v mislih, teorij totalitarizma je namreč približno toliko, kolikor je piscev, ki se s to temo ukvarjajo, med drugim na to kaže tudi moje delo. Vsekakor se trditvi Arendtove in Mommsena glede vsebine nacionalsocializma ujemata, oba ga prikazujeta kot radikalen, kaotičen, dinamičen in uničevalen sistem.⁷⁹ Točka, kjer se ne ujemata, je vsebina stalinizma, glede česar Arendtova zagovarja tezo, da je ta sistem prav tako brez vsebine, saj naj bi Stalin dosegel izbris socialističnega programa boljševistične stranke: *“...Vendar pa je Stalin na koncu, po ukinitvi frakcij ruske partije, dosegel isti rezultat s stalnim vijuganjem med linijami komunistične partije in stalnimi reinterpreteracijami in novimi uporabami marksizma, kar je doktrino oropalo vse vsebine, saj ni bilo več mogoče predvideti, kakšno pot ali dejanje bo sledilo. Dejstvo, da kar najpopolnejše poznavanje marksizma in leninizma ni bilo nikakršen vodič političnega vedenja – da si, nasprotno, lahko sledil partijski liniji le, če si vsako jutro ponovil, kar je Stalin razglasil prejšnjevečera –, je seveda imelo za posledico isto stanje zavesti, isto skoncentrirano pokornost, ki je ni razdelil noben poskus, da bi razumel, kaj počneš, ki jo je izražalo Himmlerjevo spretno sestavljeno geslo za njegove SS-ovce: ‘Moja čast je moja lojalnost.’”*⁸⁰ Mommsenovo stališče glede vsebine in programa stalinizma je, da je le-ta bolj konsistenten kot program nacizma in da politične vsebine ne zamenjuje s propagandnimi slogani.⁸¹

::KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA IN DEGRADACIJA ČLOVEŠKE OSEBE

Koncentracijska taborišča imajo v misli Hannah Arendt o totalitarizmu središčno vlogo. So poskusni laboratoriji totalnega terorja in samo bistvo režimov, ki si prizadevajo kreirati novega človeka po svoji odvrtni podobi. V okviru taborišč je bilo mogoče vse in bila so popolnoma izolirana, v svoji grozljivi iracionalnosti ter antiutilitarnosti realnemu svetu niso bila dostopna, kasneje, ko so ljudje zanje izvedeli, pa nerazumljiva. Teh “antihumanih” laboratorijev ni mogoče primerjati z drugimi oblikami uničevanja ali degradiranja ljudi, saj ne suženjstvo, ne prisilno delo, ne množični masakri niso vsebovali

⁷⁸Prav tam, str. 258.

⁷⁹Canovan, M. (2000): “Arendt’s theory of totalitarianism: a reassessment.” V: Villa, D. (ur.): The Cambridge companion to Hannah Arendt, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 36.

⁸⁰Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 408.

⁸¹Mommsen, H. (2004): “Accomplishments and limitations of the totalitarianism theory: Applicability to the National Socialism dictatorship.” V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London, New York, Routledge, str. 257.

sistematičnega uničevanja človeške svobode, popolne izolacije in popolnega razvrednotenja človeka.⁸² Znotraj taborišč so bile med seboj popolnoma izolirane tudi skupine taboriščnikov, kar je onemogočalo njihovo medsebojno solidarnost.⁸³ Propagande v taboriščih ni bilo, popolnoma podrejenim ljudem, katerim je bilo prepovedano tudi lastno mnenje, je vladal absolutni teror. Z organizacijo soudeležnosti v zločinih so totalitarni funkcionarji zabrisali mejo med žrtvami in zločinci. Človeško osebo so v taboriščih degradirali na teh nivojih in ustvarili žive mrtvece; najprej so uničili pravno osebo (za interniranca niso veljali nobeni zakoni), nato moralnost⁸⁴ in nazadnje individualnost⁸⁵ v človeku. Uničenje individualnosti je najbolj zastrašujoče in za totalitarizem najbolj specifično. Z destrukcijo individualnosti je sovpadalo tudi uničenje spontanosti in svobode. Ljudi, ki so jih internirali v taborišča, so s tem popolnoma izbrisali z obličja zemlje, prepovedano jih je bilo ohraniti v spominu in za njimi so bile izbrisane vse sledi, bilo je, kot da ne bi nikdar obstajali. S tem jim je bila odvzeta celo smrt.⁸⁶ Totalitarni cilj je bil najbližje izpolnitvi prav v koncentracijskih taboriščih, spreminjali so človeško naravo in dostojanstvo človeške osebe zaradi "nadsmisla" oziroma poteka zakona gibanja narave, ki s pomočjo nacistov pelje v "krasni novi svet" arijske rase. Poudarek na nacistih je nameren, saj se v poglavju Popolna nadvlada Hannah Arendt posveča predvsem nacističnim koncentracijskim taboriščem in ne gulagom. Sicer nekajkrat omeni tudi ruski sistem taborišč, vendar z mnogo manj pogostimi referencami in na splošno redkeje. V povezavi s totalnim terorjem in uničenjem človeške narave v taboriščih Arendtova uvede pojem radikalnega zla, v zahodni tradiciji poprej neznanega in nekaj, kar se v politiki ne bi smelo pojaviti. Radikalno zlo je definirano kot princip vsega ali ničesar, s katerim je totalitarizem z vso svojo energijo stavil na zmago koncentracijskih taborišč in pogubljenje ljudi v dotedanji obliki.

Gurian sicer omenja, da je cilj totalitarizmov spremeniti naravo človeka in družbe, vendar tega ne poveže z namenom in obstojem koncentracijskih taborišč, tako da lahko zapišem, da nihče izmed preostalih teoretikov totalitarizma koncentracijskim taboriščem ni pripisal tolikšnega pomena niti se ni temu aspektu totalitarizma posvečal tako poglobljeno kot Hannah Arendt.⁸⁷

⁸²Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma, Ljubljana, Študentska založba, str. 536.

⁸³Prav tam, str. 542.

⁸⁴Prav tam, str. 544.

⁸⁵Prav tam, str. 547.

⁸⁶Prav tam, str. 544, 545.

⁸⁷Taboriščem se je v veliki meri posvečal Primo Levi, vendar se s teorijo totalitarizma in z drugimi elementi totalitarizma ni ukvarjal.

V tem specifičnem poudarku na osrednji vlogi taborišč tudi leži največja razlika med koncepcijo totalitarizma Hannah Arendt in preostalih teoretikov.

::NACIZEM IN STALINIZEM

Primerjava nacizma in stalinizma še vedno buri človeške duhove, saj je od padca komunističnih režimov v Evropi preteklo manj kot četrto stoletje. Moj namen se ni poglobljeno ukvarjati s tem vprašanjem, o katerem bi bilo mogoče napisati nepregledno število strani, ampak kratko povzeti misel Hannah Arendt, ki oba sistema označi za totalitarne. Zakaj Arendtova fašizma ne uvršča med totalitarne režime, zapiše na začetku zadnjega dela *Izvorov totalitarizma*. Na podlagi blagosti in majhnega števila kazni v letih 1926–1932 sklepa, da fašizma ni mogoče uvrščati med totalitarne režime. Mussolinijev režim se je potemtakem po Arendtovi ustavil pri enostrankarski diktaturi.⁸⁸ Po drugi strani so ekvivalenco fašizma in nacizma zavračali tudi nacisti sami, ki so fašizmu očitali površinskost in nerevolucionarnost, njegova ideologija pa naj bi bila z nacionalsocialistično neprimerljiva.⁸⁹ Stalinizem in nacizem sta bila od fašizma mnogo radikalnejša. Imela sta predpogoj, da sta radikalne “kazni” lahko izvajala; to je bila številčnost ljudstva, ki je bila režimu na razpolago za uničevanje. Nacizem v kvantitativnem aspektu terorja stalinizmu ni bil kos prav zaradi manjšega števila ljudi, ki ga je imel na voljo; preobsežne depopulacije si ne bi mogel privoščiti še tako totalitarne režim.⁹⁰ Zgovorna je tudi očitna simpatija med pripadniki nacizma in stalinizma. Hitler, Roehm, Goebbels, vsi so komuniste spoštovali zaradi podobnosti v podpiranju ideologije do skrajnosti.⁹¹

Med mnogimi afinitetami nacizma in stalinizma, ki jih opaža tako Hannah Arendt kot številni zgodovinarji, filozofi in sociologi, so po Arendtovi ključne tri komponente, ki kažejo na to, da se totalitarizem ni pojavil v sodobnem svetu kot nekakšen pošastni tujek “od zunaj” ali bil vsiljen od utelešenih demonov – voditeljev gibanj, ampak izhaja prav iz sodobnega sveta samega. Te tri komponente so: *cilj* vsemogočnosti, *izkušnja* izkoreninjenosti ter odvečnosti in *umanjkanje* trdnosti civiliziranega sveta, ki so bile prisotne tako v revolucionarni Rusiji kot v nacistični Nemčiji.⁹² Vendar kljub temu

⁸⁸Prav tam, str. 391.

⁸⁹Prav tam.

⁹⁰Prav tam, str. 390, 392.

⁹¹Prav tam, str. 391.

⁹²Canovan, M. (2000): “Arendt’s theory of totalitarianism: a reassessment.” V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 39.

da Hannah Arendt vleče med nacizmom in stalinizmom paralele, enačaja med njima nikakor ne postavlja. Nekateri humanisti so pojmu totalitarizem nasploh pripisovali in očitali izenačevanje popolnoma različnih sistemov z med seboj neprimerljivo zgodovino in razvojem. Če preostale teoretike, ki so se ukvarjali s problemom totalitarizma,⁹³ pustim ob strani in se osredotočim na Arendtovo; glede njene misli ta kritika ni upravičena. V *Izvorih* je namreč večkrat poudarila tudi različnost med obema režimoma,⁹⁴ od zgodovinske različnosti,⁹⁵ različnih predpogojev za razvoj⁹⁶ do obratnosorazmerne organizacije množic in elitnih formacij.⁹⁷ Da sta se tako različna režima, kot sta bila stalinizem in nacizem, stekla v izvajanje podobno nesmiselnega terorja, je bilo po njenem mnenju nekaj izrednega.⁹⁸ V teoriji totalitarizma Hannah Arendt je očitno, da je prvotno odziv na izkušnjo nacizma⁹⁹ in zato v prvi vrsti namenjena seciranju le-tega, kar velja tudi za njeno preučevanje izvorov. Medtem ko je Arendtova antisemitizem, rasno misel in imperializem ostro-umno zaznala kot elemente, ki vodijo v nacizem; stalinizem po drugi strani ključno zaznamujejo elementi, kot so ruska politična tradicija, leninizem in marksizem ter legitimnost ruske revolucije,¹⁰⁰ česar Arendtova ne omenja. Ta nesimetrija v posvečanju izvorom nacizma in stalinizma je bila predmet kritike, v tem primeru precej upravičene.

Zgodnji val interpretov komunizma je napako v komunističnem sistemu videl v zgrešeni kasnejši interpretaciji prvotne filozofije. Komunizem je kot manjše zlo od nacizma dojemal tudi Raymond Aron, ki je zagovarjal razliko med filozofijo, katere logika je pošastna, in filozofijo, ki lahko dobi pošastno interpretacijo.¹⁰¹ Vendar je kasnejši val interpretov različnih narodnosti (Nem-

⁹³Zanimivo je, da J. Stanovnik vidi razliko med komunizmom in nacizmom v tem, da se nacizem na krizo metafizičnega uma v sodobnem svetu odzove z zavrnitvijo le-tega, komunizem pa z vključitvijo uma v svoj univerzalni projekt, gl. Stanovnik, J. (1997): "Komunistična revolucija." V: Juhant, J. (ur.): *Na poti k resnici in spravi*, Ljubljana, Teološka fakulteta, str. 77.

⁹⁴Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 36.

⁹⁵Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 465.

⁹⁶Prav tam, str. 392.

⁹⁷Prav tam, str. 467.

⁹⁸Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 38.

⁹⁹Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence." V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 178 in Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 39.

¹⁰⁰Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*, Cambridge, U.K., New York, Cambridge University Press, str. 39.

¹⁰¹Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern

čija, Ernst Nolte; Francija, Francois Furet, Stephane Courtois, Tzvetan Todorov; Britanija, Martin Amis) teorijo, ki nacizmu podeljuje status absolutnega zla, zavrnil, in začel zlo v komunističnem sistemu pojmovati kot vrojeno.¹⁰² Hannah Arendt po drugi strani na stopnje zla ni gledala s takšne perspektive. Njen pojem radikalnega zla izhaja izključno z vidika koncentracijskih taborišč, le-ta pa je razdelila na tri različice, Had, Pekel in Vice. Njeno stališče je sledeče: *“Had predstavlja relativno mile oblike, priljubljene tudi v netotalitarnih državah za odstranjevanje nezaželenih elementov družbe: beguncev, brezpravnih, asocialnih in nezaposlenih; kot taborišča za razseljene osebe, namenjena družbeno nezaželenim in problematičnim, je preživel vojno. Vice predstavljajo sovjetska taborišča za prisilno delo. V njih prevladujeta zapostavljanje in kaotično prisilno delo. Pekel v dobesednem pomenu besede pa predstavljajo tipi koncentracijskih taborišč, ki so bili nacistom najljubši. V njih je bilo življenje sistematično in do potankosti organizirano v smislu povzročanja najhujših bolečin.”*¹⁰³

::SPORNA (NE)TOTALITARNOST JUGOSLOVANSKEGA POVOJNEGA REŽIMA

Tematika, ki se je v tem poglavju dotikam, je problematična in na Slovenskem še vedno predmet spora. Treba bi jo bilo podrobneje preučiti ter strokovno obravnavati z več vidikov, saj je na sociološkem in filozofskem področju veliko pomanjkanje strokovnih del na to temo – kot bi bila tabu. Po drugi strani o njej razglablja in svoja osebna razmišljanja na glas pove vsak laik. Sama se je zaradi omejitev svojega dela dotikam le površno, saj moj naslov zadeva le posredno. Po Arendtovi sta bila edina resnično totalitarna režima nacizem in stalinizem do smrti obeh vodij. Ostala totalitarna gibanja so se morala ob prihodu na oblast prilagoditi okoliščinam. Manjše število ljudi, kot sta jih imeli na voljo Sovjetska zveza in Nemčija (le-ta zlasti po osvojitvi vzhodnih držav), je v manjših državah onemogočilo totalitarni teror, saj niso bile mogoče likvidacije tako imenovanih objektivnih sovražnikov niti stalna radikalizacija terorja kot bistva gibanja, ker bi v nasprotnem primeru prišlo do uničenja države zaradi depopulacije.¹⁰⁴ Od leta 1945 do 1948 je bila Jugoslavija neposredno podrejena Moskvi, Stalinov totalitarizem je bil potemtakem v tem obdobju razširjen tudi na območju Jugoslavije. Josipa Broza Tita in njegov režim Hannah Arendt

political violence.” V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history : imperialism, nation, race and genocide*, New York, Oxford, Berghahn Books, str. 174.

¹⁰²Prav tam, str. 175.

¹⁰³Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 537.

¹⁰⁴Prav tam, str. 392.

sicer omenja le na enem mestu, kjer ugotavlja, da se je situacija v Jugoslaviji spremenila, ko je prišlo do spora z informbirojem. Sicer so bili Titovi motivi za odcepitev precej drugačni, kot jih navaja Arendtova,¹⁰⁵ vsekakor pa je prišlo do velike razlike v razvoju držav, ki so ostale pod Stalinom, in Jugoslavije pod Titom. Da tudi razvoj Jugoslavije po letu 1948 ni bil daleč od totalitarizma, kažejo likvidacije in izgon informbirojevcev (precej preostalih "sovražnikov" so do tedaj že odstranili), neprekinjeno delovanje OZNE oziroma UDBe¹⁰⁶, večanje vloge Tita in njegova nenadomestljivost, propaganda, osnovana na laži, ter taborišča, kamor so izgnali "sovražnike". Totalitaren značaj je imelo tudi širjenje kroga tako imenovanih "sovražnikov ljudstva". Sprva so bili to ljudje, obsojeni kolaboracije, katere so likvidirali takoj po koncu vojne brez kakršnega koli sojenja, vsa grobišča izvensodno pobitih Slovencev, Hrvatov, Srbov, Nemcev in drugih pa še vedno niso odkrita. V mesecih po vojni se je krog sovražnikov razširil na nasprotnike Komunistične partije in tiste, ki se vanjo niso želeli vključiti. Na sodnih procesih, kjer so bili v vlogi sodnikov lahko tudi nešolani laiki, so naenkrat sodili ljudem, obtoženim kolaboracije, in tistim, ki so imeli zgolj nasprotno politično mnenje. Vsi so bili obsojeni vojnega izdajstva.¹⁰⁷ Po letu 1946 so začeli preganjati potencialno opozicijo, v to skupino so prišli izobraženci¹⁰⁸, nekdanji taboriščniki, po letu 1948 se je začel obračun z informbirojevci, ki bi se mu lahko reklo tudi obračun v lastnih vrstah.

Po drugi strani je treba biti pri rabi termina totalitarizem previden in z njim označevati le režime, ki so to res bili in s katerimi ni bila mogoča nikakršna eksistenca.¹⁰⁹ Titov režim po letu 1948 namreč vseeno ni imel vseh lastnosti, ki jih Arendtova pojmuje kot pomembne elemente totalitarizma. Vsekakor ni bil tako skrajno antiutilitaren in samodestruktiven kot nacizem in stalinizem, njegov cilj ni bil svetovna nadvlada niti sprememba človeške narave in nena-zadnje, tudi taborišča so ostala daleč od nacističnih plinskih celic, čeprav je res, da nobene oblike degradacije ljudi ne smemo omalovaževati. Temeljna razlika med nemškimi koncentracijskimi taborišči in taborišči v okviru Titovega režima je, da slednja niso bila popolnoma antiutilitarna (prisilno delo v kamnolomih...), kar pomeni, da njihov cilj ni bil izključno in samo uniče-

¹⁰⁵Piše o možnosti, da se je Tito odcepil zato, ker je spoznal, da ga bodo stalinistične metode stale prevelikega odstotka Jugoslovanov. Prav tam, str. 390.

¹⁰⁶OZNA – srbohrvaško *Odelenje za zaščito naroda*; slovensko Oddelek za zaščito naroda. Leta 1946 je bila OZNA razdeljena na civilni in vojaški oddelek: nastala sta civilna UDBA (*Uprava državne bezbednosti*) in vojaška *Kontraobavještajna služba* – kos.

¹⁰⁷To se je zgodilo npr. na božičnem procesu.

¹⁰⁸Nagodetov proces, 1947.

¹⁰⁹Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*, Ljubljana, Študentska založba, str. 30.

vanje ljudi in človeškega v njih. Z besedami Arendtove so bila komunistična taborišča za prisilno delo podoba Hada, medtem ko so se lahko nacistična kosala s samim Peklom... Titoistična in stalinistična taborišča za prisilno delo so imela gotovo več paralel, vendar je, kot sem že zapisala, potrebno problem (ne)totalitarnosti jugoslovanskega komunističnega režima podrobneje preučiti z različnih vidikov in šele nato o tem razglabljati. Vsekakor pa se je potrebno soočiti s tem, da je teror v Jugoslaviji obstajal in da povojni poboji vsekakor niso samo politično orožje desnice, ampak zgodovinsko dejstvo.

Kot zaključek bi napisala še, da se morda snov Izvorov totalitarizma, izdanih 1951. leta, zdi problem zgodovine, vendar v resnici ni tako. Razumevanje totalitarizma in njegovih protihumanih teženj je posebej v današnjem položaju sveta nujen. Čeprav morda danes grožnje človeštvu niso do potankosti identične definiciji totalitarizma, ki jo poda Hannah Arendt, so številne in jih je treba jemati resno. Vojska ZDA v Afganistanu, Guantanamo, nehumana politika nekaterih velesil Vzhoda (na primer Kitajska), pojav politikov, kot sta Haider in Berlusconi, niso osamljeni primeri. Dediščina Hannah Arendt, ki nam v sodobnem svetu lahko pripomore k modremu delovanju, je poznavanje elementov, ki lahko (ni pa nujno) vodijo v totalitarizem, in obenem zavedanje, da zgodovino poganja človeški dejavnik s svojo edinstveno nepredvidljivostjo. Glavni kriterij, po katerem se lahko ravnamo, pa je obstoj človeške spontanosti – sposobnosti narediti nekaj novega. Dokler se bomo ljudje sposobni odločati (in ne slediti tiraniji logičnosti), delovati in ustvarjati na novo, bosta zmagovali človečnost in svoboda. Če pa se bomo še enkrat ujeli v zlovesč sistem, prežet s sovraštvom do humanega, bo zaradi globalizacije in neprimerno večje tehnične zmogljivosti preživetje človeštva resneje ogroženo, kot je bilo v času nacizma in stalinizma.

::LITERATURA

- Arendt, H. (2003): Izvori totalitarizma. Ljubljana: Študentska založba.
- Brooker, P. (2009): Non-Democratic Regimes. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Canovan, M. (2000): "Arendt's theory of totalitarianism: a reassessment." V: Villa, D. (ur.): *The Cambridge companion to Hannah Arendt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dolar, M. (1982): Struktura fašističnega gospostva: marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije. Ljubljana: Univerzum.
- Gess, B. (2004): "The conceptions of totalitarianism of Raymond Aron and Hannah Arendt." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1., Concepts for the comparison of dictatorships*. London: Routledge.
- Halpern, B. (2002): "The context of Hannah Arendt's concept of totalitarianism." V: Arieli, Y. in Rotenstreich, N. (ur.): *Totalitarian democracy and after*. Portland (Oregon): Frank Cass.
- Huerten, H. (2004): "Waldemar Gurian and the development of the concept of totalitarianism." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1., Concepts for the comparison of dictatorships*. London: Routledge.
- King, R. H. in Stone, D. (2007): "Introduction." V: *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*. New York: Berghahn Books,
- Mommsen, H. (2004): "Accomplishments and limitations of the totalitarianism theory : Applicability to the National Socialism dictatorship." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol.1., Concepts for the comparison of dictatorships*. London: Routledge.
- Petersen, J. (2004): "The history of the concept of totalitarianism in Italy." V: Maier, H. (ur.): *Totalitarianism and political religions. Vol. 1., Concepts for the comparison of dictatorships*. London: Routledge.
- Shorten, R. (2007): "Hannah Arendt on totalitarianism, Moral equivalence and degrees of evil in modern political violence." V: King, R. H. in Stone, D. (ur.): *Hannah Arendt and the uses of history: imperialism, nation, race and genocide*. New York: Berghahn Books.
- Stanovnik, J. (1997): "Komunistična revolucija." V: Juhant, J. (ur.): *Na poti k resnici in spravi*. Ljubljana: Teološka fakulteta.